

Education of Children and Youth in the Poetry of Iqbal-e-Lahori

*Humaira Shahbaz

Abstract:

Education is the foremost objective of the children's literature. Like World class Children literature, Urdu and Persian also have a rich literary history. Iqbal-e-Lahori, an eminent poet of Urdu and Persian from the Islamic world , presents his experiences in the form of prose and poetry for the education of the of society. Iqbal considers individuals especially the youth as the main strength and the fate of a nation. Throughout Iqbal's works, his explicit audience is youth, but he has never neglected the importance of educating children too.

In this article, Iqbal's place in the educational literature of children and youth will be discussed, as for what kind of poetry he has written to educate them. In this case, inclusion of Iqbal's poetry in the educational curriculum for children and youth in Iran and Pakistan has also been reviewed. In this research, descriptive method is used to study the subject matter in both qualitative and quantitative manner. This study is delimited his whole works produce in both languages or some soecific poem etc. This study is important to comprehend the thoughts of a world class poet, the national poet of Pakistan who is equally popular in Iran, so as to taken his thought in consideration seriously for the education of youth and children.

Keywords: Iqbal, education, children literature, youth, Urdu, Persian, Iran, Pakistan, curriculum.

آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان در شعر اقبال لاهوری

*حمیرا شهباز

چکیده:

آموزش و پرورش، هدف اصلی ادبیات کودک و نوجوان است. جهان شرق و غرب یک سابقه روشن در ادبیات کودک و نوجوان دارد. اقبال لاهوری، شاعر بی‌مانند جهان اسلام، شاعر تمام قشرهای جامعه، تجارب و اندوخته‌های خود را به شکل نثر و شعر نغز برای آموزش و پرورش افراد جامعه بیان کرده است. اقبال افراد را قوت اصلی یک ملت می‌داند و سرنوشت اقوام را به‌ویژه در دست جوانان می‌بیند. او برای آموزش و پرورش افراد جامعه، به افراد هر طبقه از طفلان گرفته تا نوجوانان، جوانان و پیرسالان، خطاب می‌کند. آموزش و پرورش یک انسان باید از خردسالگی شروع شود. عادات و اطوار و خصایل نجیب را از کودکی می‌توان شامل شخصیت فرزندان کرد. در سراسر کلام اقبال، مخاطب صریح اقبال، نوجوانان هستند ولی او هیچ وقت از اهمیت آموزش و پرورش کودکان صرف‌نظر نکرده است. اقبال یک شاعر جهانی است که جایگاه بلند وی در ادبیات عالم شناخته شده است. در این مقاله جایگاه وی در ادبیات آموزشی کودکان و نوجوانان بحث خواهد شد که وی چه نوع شعر برای کودکان و نوجوانان سروده است. در مورد سهم اقبال در نصاب آموزشی کودکان و نوجوانان در ایران و پاکستان هم مروری به عمل آمده است. برای این بررسی تمام آثار منظوم اقبال چه اردو، چه فارسی در نظر گرفته شده است؛ چون در این زمینه بسیار مهم آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان، آشنایی کامل با افکار یک شاعر جهانی و یک عالم اسلام و شاعر ملی پاکستان که در ایران نیز شناخته می‌شود، ضروری است تا در آموزشگاه‌ها نیز از آن به نحو خوبی استفاده شود. در این تحقیق با استفاده از روش توصیفی، شعر فارسی و اردوی اقبال پیرامون "آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان" بحث شده و بعد از بررسی و تحلیل کیفی و کمی آن، دیدگاه و جایگاه اقبال در مورد ادبیات کودک و نوجوانان مطرح شده است.

کلید واژه‌ها: آموزش و پرورش، کودکان و نوجوانان، اقبال لاهوری، پاکستان، ایران.

مقدمه:

بنیادی‌ترین حق بشر، آموزش و پرورش درست است. بدون تربیت اخلاقی، آموزش ناتمام و غیرمؤثر است. تمام رشته‌های علمی آموزشی، برای پیشرفت مادی بشر لازم هستند؛ ولی برای رشد ذهنی، فکری و اخلاقی، ادبیات نقش مهم‌تری دارد. به همین علت ادبیات را از آغاز شامل نصاب علمی نوآموزان می‌کنند؛ مثلاً علوم فیزیکی و کیمیایی می‌آموزد که چه طور بمب هسته‌ای ساخت؛ ولی علوم انسانی نظیر ادبیات می‌آموزد که آیا آن را به کار باید آورد یا نه؟

آموزش، یک عمل جاری است از مهد تا گور، می‌توان علم اندوخت. سال‌های نخستین عمر یک کودک، برای آموزش و پرورش مهم‌ترین بخش عمر آن‌هاست؛ پس اگر کارکرد ادبیات در آموزش و پرورش انسان بسنجیم، "ادبیات کودک و جوان" مهم‌ترین نوع ادبیات است. اگر کودکان و نوجوانان سرمایه یک ملت می‌باشند، ادبیات "سرمایه" زبان آن ملت است. اقوام پیشرفته زبان پیشرفته دارند و برای آموزش و پرورش افراد جامعه، ادبیات یک ملت پیشرفته، حتماً "ادبیات کودک و نوجوان" نیز پیشرفت می‌کند.

صوفی غلام مصطفی تبسم، اسمعیل میرتهی و مولانا الطاف حسین حالی و علامه اقبال بعضی از شعرای بزرگ پاکستان و هند هستند که در ادبیات کودک و جوان به زبان اردو و فارسی سهم داشتند. امروز اسامی آنان در کتب تدریسی و شعر آنان در ذهن و دل مردم ثبت است.

پیشینه تحقیق:

یونس حسرت به زبان اردو یک اثر دوجلدی در موضوعات حکایات اقبال (برای کودکان) و (حکایات اقبال برای نوجوانان) به رشته تحریر آورده است که شرح تمام حکایات در شعر اقبال است. یک مجموعه‌ای به عنوان "اقبال لاهوری در کتاب‌های درسی جمهوری اسلامی ایران"، با مقدمه آقای غلام‌علی حدادعادل به جایگاه اقبال در کتاب‌های آموزشی ایران اشاره دارد؛ اما شعر سراسر فارسی و اردوی اقبال پیش از این به این جهت، انواع موضوعات شعر برای آموزش و پرورش کودک و نوجوان و جایگاه آن در نصاب آموزشی ایران و پاکستان بررسی نشده است.

هدف پژوهش:

اقبال لاهوری بی‌هدف شعر نسروده است و هدف اصلی شعرش، چیزی جز اصلاح انسان به طور عموم و آموزش و پرورش مسلمان به شکل ویژه است. با تحلیل کیفی و کمی شعر اقبال، پیام وی برای کودک و نوجوان که آینده یک ملت می‌باشند، روشن می‌شود و با در نظر گرفتن پیام اقبال مسیر اصلی پرورش و آموزش کودک و نوجوان مشخص می‌شود و در نتیجه شمولیت شعر یک شاعر آفاقی در نصاب آموزشی و عمل بر این نصایح و پند و اندرز پیشرفت مادی و معنوی یک جامع صورت می‌پذیرد.

اگر نقش ادبیات را در شخصیت و روان یک کودک و نوجوان بخواهیم درک کنیم، شخصیت خود اقبال بهترین مثال آن است. اقبال لاهوری در خانواده‌ای چشم به جهان گشود که از تربیت اخلاقی فرزندان غافل نبودند. مادر و پدرش همیشه در فکر تربیت دینی و اخلاقی فرزندان بودند و پس از همان کودکی درک تعلیمات قرآن، عشق الهی و حب رسول، در شخصیت اقبال رسوخ پیدا کرد و آن تخم اخلاق و پند و اندرز در شعرش مثل یک درخت تن آور رشد کرد.

در عهد طفلی، اقبال علاقه فراوان به ادبیات کودک داشت. او شبها با آواز قصه‌ها می‌خواند. (آزاد، ندارد: 25) سید میرحسن در سالهای مقدماتی تحصیلات اقبال، در او آتش ذوق زبان و ادبیات عربی و فارسی افروخته بود و همین برخورد او به ادبیات در این خردسالگی شخصیت اقبال را چندان تحت تأثیر گذاشت که او خودش از عهد نوجوانی شروع به شعر سرودن کرد و از آن طریق به کار تربیت افراد ملت خود پرداخت. مخاطب اصلی شعر وی بویژه نوجوانانند و او از تربیت کودکان هم صرف نظر نکرده است.

در حوزه ادبیات کودک و نوجوان، درباره سالهای دوره کودکی و نوجوانی، این جدول متداول است:

- گروه سنی الف: سالهای پیش از دبستان و سال اول دبستان؛
- گروه سنی ب: سالهای دوم و سوم دبستان؛
- گروه سنی ج: سالهای چهارم و پنجم دبستان؛
- گروه سنی د: دوره راهنمایی؛
- گروه سنی ه: سالهای دبیرستان. (سعادت، 1384: 312)

اگر ادبیات کودک و نوجوان را تعریف کنیم این نوع ادبیات، آثار مکتوب تخیلی و هنرمندانه‌ای است که یا برای کودکان و نوجوانان نوشته شده باشد، یا بدون چنین قصدی، چنان خلق شده باشد که توجه و علاقه آنان را برانگیزد. (همان: 311) نویسنده ادبیات کودک و نوجوان، کسی است که با قصد قبلی و در نظر گرفتن مخاطبی از پیش تعیین شده اثر خود را خلق می‌کند یا کسی است که بدون در نظر گرفتن مخاطبی معین می‌نویسد؛ اما بعدها اثرش یا به سنجش ناقدان و کارشناسان ادبیات کودک و نوجوان و یا به ذوق و سلیقه خود کودکان و نوجوانان پسندیده و پذیرفته بچه‌ها شده است. (همان: 312) شخصیت اقبال از حیث نویسنده ادبیات کودک و نوجوان بر هر دو این شرایط صادق می‌آید. بخش عمده از شعر اقبال برای کودک و نوجوان است. آزادی معنوی، مثل آزادی اجتماعی خود به خود حاصل نمی‌شود. به عقیده روانشناسان، کودکان بین سنین سه تا ده ساله، قدرت فوق‌العاده‌ای برای پذیرش هنر دارند. (موتیاشو، 1372: 39) از حیث ارزش ادبی، ادبیات کودک و نوجوان از ادبیات بزرگسالان اصل اندک مایه‌تر نیست. (سعادت، 1384: 312). هر چند دوران جدید را دوره زوال کودکی نام نهاده‌اند. بچه‌ها هم آسیب‌پذیرند و هم تاثیرپذیر. جمعیت کودکان بیشتر است و آنان اوقات فراغت بیشتری دارند. وقتی هنرمندان به این نوع ادبیات می‌پردازند فضای بازتر و آزادی بیشتر دارند. آزادی بازی و تخیل، باورداشتن، آرزوکردن. چون بزرگسالان امید را به تمسخر می‌گیرند اما کودکان هنوز امیدوارند و به آینده ایمان دارند" (ماچادو، 1372: 33، 32). پس اهمیت ادبیات کودک، با توجه به این محورها، روشن‌تر است.

الف: ویژگی‌های ادبیات کودک و نوجوان اقبال:

شعر کودک و نوجوان اقبال سه صفت اصلی دارد.

اول این که شعر اقبال آهنگین و آمیخته به موسیقی است، مانند: سرودهای ملی و مناجات منظوم اقبال. دوم، شعر اقبال شور انگیز، شوق انگیز و احساس‌انگیز است، مانند: منظومه‌های تاریخی چون: "فاطمه بنت عبدالله"، "شکوه" و "جواب شکوه" (اقبال، 2007: بالترتیب 193، 243، 228) و غیره. سوم اینکه شعر اقبال گویا و بیانگر است، مثلاً پند و اندرز را از طریق حکایات و قصه‌های تاریخی و جالب را بیان می‌کند مانند، "حکایت سلطان مراد و معمار در معنی مساوات" (اقبال، 1363: 153)

اقبال خود در مجموعه شعر خود بعضی عناوین را مشخص ساخته است که این منظومه به ویژه برای کودکان یا نوجوان است. او بویژه در شعر کودکان و جوانان را مخاطب کرده است حتی عناوین بعضی از منظومه‌های او این نوع ادبیات را مشخص می‌کند. مانند: "بچه کی دعا" (مناجات کودک)، "هندوستانی

بچوں کا گیت" (ترانه کودکان هند)، "خطاب به نوجوانان اسلام" (اقبال، 2007: بالترتیب 66، 113، 207) و غیره.

ترجمه کتاب نقش مهمی در ایجاد شناخت و ارتباط میان کودکان جهان دارد. برخی از منظومه‌های اقبال که از قبیل "ادبیات کودکان" است مأخوذ از شعر شعرای انگلیسی است؛ مثلاً منظومه اردوی اقبال "ایک پرندا اور جگنو" (یک پرنده و کرمک شب تاب) (همان: 118) مأخوذ از شعر ولیم کوپر به عنوان "A Nightingale and Glow worm" است. (زیب النساء، 2006: ج 1: 472)

کودکان خوانندگان ساده‌ای نیستند، بی‌هدفی را در کتابها دوست ندارند. (شریف، 1372: 158). غرض اقبال از شعر سرودن فقط بازی با کلمات و بیان تعبیرات شاعرانه و سخن‌پردازی نیست؛ بلکه غرض اصلی شاعری او اصلاح فرد و جامعه، بیداری شرق، تجدید اعتلای اسلام و وحدت مسلمانان است. (صفیاری، 1985: ج 2: 12) نیز (مقتدری، 1326: 94) هدف ادبیات کودک و نوجوان بیشتر تعلیم و تربیتی است و همین هدف، هدف اصلی شعر اقبال است. محتوای بیشتر منظومه‌های اقبال برای کودکان و نوجوانان اخلاقی است. شعر طولانی باعث خستگی و ملال کودکان می‌شود، هر چند بیشتر منظومه‌های اقبال خیلی طولانی‌اند مانند "مسجد قرطبه"، "والده مرحومه کی یاد مین" و غیره که مشتمل بر بیش از صد بیت است، اما قوت جذب کودک و نوجوان را در نظر داشته اقبال برای آنان به این طوالت منظومه‌ها نپرداخته است.

ب: انواع ادبیات کودک و نوجوان اقبال:

همان طوری که کودکان و نوجوانان متعدد و متنوع هستند، شعرهای موردپسند آنها هم متعدد و متنوع است. (شریف، 1372: 158) ادبیات کودک و نوجوان مانند دیگر ادبیات یا منثور است یا غیر منثور. ادبیات منثور مشتمل بر ادبیات داستانی (قصه، داستان)؛ ادبیات نمایشی (نمایشنامه، فیلمنامه)؛ نثر ادبی (قطعه ادبی، انشا) است. ادبیات غیر منثور شامل شعر، قصه منظوم، منظومه است. (سعادت، 1384: 313)

ادبیات منظوم برای کودک و نوجوان به نسبت به ادبیات منثور خیلی فروان است. در نظر آقای دکتر خانلری شعر تالیفی از کلمات است که نوعی وزن در آن بتوان شناخت. (شریف، 1372: 155) شعر کودک و نوجوان هر دو عامل شعر، هم زیبایی کلمات و هم زیبایی افکار دارد. شعری که برای کودکان گفته می‌شود، برای بزرگسالان نیز هست، زیرا هر کودکی بزرگ و بزرگسال می‌شود. (همان: 158) به گفته ژاک شانترو: "کودکی را می‌توان دوران طلایی شعر نامید." (شانترو، 1372: 203) مهمترین نقش شعر اعلام این حقیقت است که دوران طلایی شعر، یعنی کودکی، در وجود یک یک ما نهفته است. (همان: 206) نخستین برخورد

کودک با گفتار شاعرانه، شنیدن سرود تپش قلب مادر پس از تولد است لایبی‌ها، سرشارترین عاطفه را در خود دارند. این کلام موزون که مادر برای کودک خود می‌خواند، پایه و بنیان شعر است. الیسو دی یگو درست می‌گوید: "کودکان در دنیایی از شعر زندگی می‌کنند." (معمدی، 1395):

(<http://www.yamininejad.com/fa>)

تقسیم بندی انواع ادبیات کودک و نوجوان اقبال به قرار زیر است:

1. ادبیات منثور اقبال برای آموزش و پرورش کودک و نوجوانان:

فقط دو اثر به نثر از اقبال برای کودک و نوجوان به ما رسیده است. یکی از آن تاریخ هند است. اقبال این کتاب را برای دانشجویان و دانش‌آموزان دبیرستان‌ها به زبان اردو تالیف نمود و در سالهای 1913-14 م جزء کتب درسی مدارس پنجاب بود. (فریدنی، 1370: 56) اثر منثور دوم، *آئینه عجم* است. این تالیف اقبال مشتمل بر گزیده‌های نظم و نثر فارسی بود. این کتاب درسی را اقبال برای دانش‌آموزان دبیرستان تالیف کرده بود. (آزاد، ندارد: 88)

2. ادبیات غیر منثور اقبال برای آموزش و پرورش کودک و نوجوانان:

ادبیات غیر منثور یعنی ادبیات منظوم اقبال برای کودک و نوجوان را نیز می‌توان بیشتر گروه بندی کرد، مانند: حکایات تاریخی، حکایات حیوانات، حکایات فلسفی، شعرظریفانه، حکایات پندوانداز، حکایات قهرمان‌ها، سروده‌های ملی و مناجات و غیره.

2-1: قصه و حکایت: عنصر قصه و حکایت در شعر، علاقه کودکان را جلب می‌کند. (شریف، 1372: 160) برای مداومت فرهنگ لازم است که کار نسل‌های گذشته را محترم بشماریم. ماکسیم گورکی می‌گوید: "بیابید گذشته شگفت‌انگیز خود را، رنجه‌ها و پیروزی‌های خود را، اشتباهات و شکست‌های خود را، با صداقت و سادگی برای بچه‌ها نقل کنیم، ... با آنان از امیدهای خود حرف بزنیم." (سهراب، 1372: 16) حکایات تاریخی را در شعر اقبال می‌توان دید. اقبال شاعر افسانه‌پرداز نیست؛ بلکه او اساس شعر خود را بر سرگذشت‌های بشری گذاشته است و درباره وقایع گذشته و حال نگاه دقیقی دارد، چنانچه اشاراتی به حوادث تاریخی تا حدی در سراسر آثار او به چشم می‌خورد. (اکرام، 1982: 155-156) علامه اقبال نوجوانان را امید آرزوهای ملت می‌شمارد که سازنده فردا هستند. او برای کودکان و نوجوانان هم مثالی از وقایع تاریخی بیان می‌کند. مثلاً در یک منظومه به عنوان "غلام قادر روهیله" (اقبال، 2007: 246) اقبال جوانان را درس غیرت و حمیت می‌دهد. اگر

به دفاع ملت نگاه کنیم دختر یازده ساله عرب، که در منظومه "فاطمه بنت عبدالله" ذکر شده، بهترین مثال دختری است از تاریخ اسلام که در جنگ طرابلس بسال 1912م جان خود را برای حفظ ملت ایثار نمود. چنانکه اقبال می گوید:

فاطمه تو آبروی امت مرحوم ذره ذره تیری مشیت خاک کا معصوم
 بی

(همان: 243)

ترجمه : فاطمه تو آبروی امت مرحوم هستی، ذره ذره از مشیت خاک تو معصوم است؛ ای حور صحرایی! این سعادت در بخت تو بود، سقائی غازیان دین در بخت تو بود

یکی از نقش‌های شعر، دادن پیام‌های اخلاقی است و نتیجه‌گیری اخلاقی که کودکان از شعرها می‌کنند تا آخر عمر با آنها باقی می‌ماند. همین ویژگی شعر اقبال است که آن شعر اقبال که در کودکی خوانده بودیم هنوز در دل و ذهن ما ثبت است. منظومه‌ها دارای پند و اندرز خیلی فراوان است. اقبال این نوع شعر بیشتر برای نوجوان سروده است، مانند: "ایک نوجوان کے نام" (بنام یک نوجوان) (همان: 248)، "جاوید کے نام" (بنام جاوید) (همان: 243) "طالب علم" (دانشجو) (همان: 207)، "خطاب به جوانان اسلام"، "بڈھے بلوچ کی نصیحت بیٹے کو" (پند پیر مرد بلوچ به پسرش)، "جاوید سے" (به جاوید). این منظومه را اقبال موسوم به پسرش کرد. در این منظومه، در یک بیت فارسی اقبال به او نصیحت می‌کند:

غافل منشین نه وقت بازی است وقت هنر است و کار سازی است

(همان: 600)

بعضی حکایاتی هم است که درس اخلاقی دارد. مانند: "بچوں کے لیے چند نصیحتیں" (چند نصیحت برای کودکان)، (اقبال، 2006: 144) "حکایت شیر و شهنشاه عالمگیر رحمہ اللہ علیہ"، (اقبال، 1376: 148) "حکایت بو عبید و جابان در معنی اخوت اسلامیہ"، (اقبال، 1376: 152) "حکایت سلطان مراد و معمار در معنی مساوات" (اقبال، 1376: 153). مثلاً در "حکایت الماس و زغال" در این حکایت اقبال درس پختگی و استحکام می‌دهد. اقبال می گوید:

در صلابت آبروی زندگی است ناتوانی نا کسی نا پختگی است

(اقبال، 1376: 121)

حکایات شاهان و شهزادگان همیشه توجه کودکان و نوجوانان را جلب می‌کند. اقبال هم حکایاتی از آنها برای کودکان به رشته نظم در آورده است. مثلاً: "پهلوی کی شہزادی" (شہزادہ گل‌ها) یک حکایت فرضی

است، اما حکایاتی، مانند: "غلام قادر روهيله" در باره شهزادگان تیموری، و "معزول بادشاه" داستان پادشاه ایدورد هشتم است که برای یافتن آرزوی دل خود پادشاهی را ترک گفت حکایات تاریخی است. (حسرت، حکایات اقبال: نو جوانوں کی لیبی، 2006: 123)

حکایات حیوانات قصه‌هایی است درباره حیوانات و سرگذشت‌هایی که برایشان اتفاق افتاده و شیرین کاری‌ها، مکرها، زرنگی‌های آنهاست. (شریف، 1372: 164) اقبال بسیاری از قصه‌ها از این نوع به نظم درآورده است. بیشتر حکایات حیوانات ماخوذ از شعر انگلیسی است، مانند: "ایک مکڑا اور مکھی" (یک عنکبوت و یک مگس) (اقبال، 2007: 16) ماخوذ از شعر میری هووت "Mary Howtt" به عنوان "The Spider and the Fly" است و درس می‌دهد که تملق گوئی یک عادت بد است. (قریشی، 2004: 419) منظومه "ایک پہاڑ اور گلہری" (یک کوه و یک سنجاب) (اقبال، 2007: 17) ماخوذ از شعر انگلیسی به عنوان "the Mountain and the Squirrel" از شاعر امریکایی، ایمرسن (R.W. Emerson) است. (زیب النساء، 2006، ج 1، 471)، منظومه "ایک گائے اور بکری"، (یک گاو و یک بز)، (اقبال، 2007: 62) ماخوذ از شعر جین تالر (Jain Taler) به عنوان "The Cow and the Ass" است و این منظومه پیغام احسان مندی نیکو کاران دارد. "ایک پرندا اور جگنو" (یک پرنده و کومک شب تاب) ماخوذ از شعر ولیم کوپر به عنوان "A Nightingale and Glow worm" است. (زیب النساء، 2006، ج 1، 472) منظومه‌ای به عنوان "همردی" ماخوذ از شعر ولیم کوپر است. در این منظومه اقبال به کودکان پیغام همردی می‌دهد. آخرین بیت این منظومه خیلی معروف است چنانکه می‌گوید:

ہیں لوگ وہی جہاں میں اچھے آتے ہیں جو کلم دوسروں کے

(اقبال، 2007: 66)

ترجمه: در این جهان همان افراد خوب اند که به کمک دیگران می‌رسند.

2-2: افسانه‌های قهرمانان: افسانه‌های قهرمانان یکی از مهم‌ترین انواع ادبیات کودک و نوجوان است. قهرمان همواره محور اصلی مباحث اسطوره‌ای مورد توجه بوده است. (مطلق، 1392: 202) قهرمان (hero) نقش مرکزی در داستانهاست. "با مراجعه به تاریخ کشورمان و کشورهای دیگر و شناساندن قهرمانان واقعی، خود نمونه‌هایی است که می‌تواند راهگشای تلاش فکری کودکان و نوجوانان از بن بست فکری آنها باشد." (سهراب، 1372، 18) با شناساندن ادبیات کودک و نوجوانان ملل دیگر کودکان و نوجوانان جای خود را در جامعه بزرگ بشری می‌توانند بیابند و بدانند. (همان: 18) اطفال فریفته قهرمانان می‌باشند. تنها حیوانات

قهرمانان اشعار اقبال نیستند. گاهی یک طفل خود در شعر به عنوان یک قهرمان جلوه می‌کند مانند: دختر یازده ساله عرب، فاطمه بنت عبدالله که در جنگ طرابلس در راه دفاع مقدس جام شهادت نوشید. "سلطان ثیپوکی وصیت" (وصیت سلمان تیپو) هم منظومه از این قبیل است. مثال دیگر از شعر فارسی اقبال است به عنوان "الملک الله" است که در آن طارق بن زیاد فاتح اندلس به عنوان یک قهرمان برای نوجوانان یک الگوی شجاعت است. چنانکه اقبال می‌گوید:

طارق چو بر کناره اندلس سفینه سوخت گفتند کار تو به نگاه خرد خطاست
دوریم از سواد وطن باز چون رسم ترک سبب ز روی شریعت کجا رواست
خندید و دست خویش به شمشیر برد و گفت هر ملک ملک ماست، ملک خدای ماست
(اقبال، 1374: 308)

2-3: شعر فلسفی: بعضی منظومه‌های اقبال را می‌توان منظومه‌های فلسفی شمرد چون شاید او این شعر را کودکان و نوجوانان را در نظر گرفته ننوشته است؛ ولی مورد علاقه آنان قرار گرفته است. مانند: بعضی شعر که عنوانش درباره کودک و نوجوان هم است ولی بین کودکان و نوجوانان زیاد مقبول نیست چون مطالب دقیق فلسفه دارد، مانند: منظومه‌ها به عنوان: "طفل شیر خوار"، "عهد طفلی"، "بچه اور شمع" (کودک و شمع)، " (اقبال، 2007، بالترتیب: 98، 81، 119) "ناله یتیم"، "ماتم پسر" (اقبال، 2006: 35 و 102) و غیره. ولی از این شعر معلوم می‌شود که اقبال به عهد کودکی چه علاقه داشت و آن روزگار برای او چه قدر عزیز بود. و او یک نظر عمیق در نفسیات (روانشناسی) کودکان داشت. (زیب النساء، 2006، ج 1، 470) در منظومه "عهد طفلی" اقبال یک نکته خیلی مهم را توضیح داده است که چه طور پرسشهای بی سرو پای کودکان، از طریق دروغ مصلحت پاسخ داده می‌شود و در نتیجه آن اساطیر به وجود می‌آیند. چنانکه در این بیت می‌گوید:

پوچھنا رہ رہ کے اس کے کوه و اور وہ حیرت دروغ مصلحت آمیز پر
صحرا کی خبر

(اقبال، 2007: 55)

ترجمه: بار بار از آن کوه‌ها و صحراهای نامعلوم می‌پرسی، و بر آن پاسخ که دروغ مصلحت آمیز است حیران هستی.

پس معلوم شد که از ابتدای تاریخ انسان، کودکان بنا بر سرشت متجسس درباره عوامل و مظاهر فطرت سوال می‌کرده‌اند و در نتیجه آن اساطیر به وجود آمدند.

2-4: سرودهای ملی: سرودہ های ملی اقبال خیلی معروف است. مثلاً "ترانہ ہندی" (اقبال، 2007، 109) را اقبال در سال 1904 م نوشته بود. این زمانی بود کہ اقبال قوم پرست بود. (چشتی، 1956: 133) در ہند این منظومہ تا حال سرودہ می شود و بعد از "ہندے ماترم" مقبول ترین ترانہ ملی است. (آزاد، ندارد: 9) 10 اقبال یک ترانہ دیگر "ہندوستانی بچوں کا گیت" (سرود کودکان ہندی) (اقبال، 2007: 113) را در فورہ 1905 م در "مخزن" بہ چاپ رسانید. در این منظومہ اقبال درس یکجہتی و مہین پرستی را می دہد. در "ترانہ ملی" (سرود ملی) اقبال تاریخ درخشان مسلمانان را باز گو کردہ است. یک بیت این ترانہ ملی بہ عنوان یک محاورہ خیلی معروف است شدہ است:

باطل سے ٹرنے والے اے آسمان نہیں
سو بار کر چکا ہے تو امتحان ہمارا
ہم

(اقبال، 2007: 186)

ترجمہ: ای آسمان ما از باطل نمی ترسیم، تو صد بار ما را آزمودہ ای!

2-5: ظریفانہ: شعرهایی کہ بر شوخی و طنز بنا نہادہ شدہ مورد علاقہ کودکان ونوجوانان است. (شریف، 1372: 160) اقبال محض یک شاعر حکیم و فیلسوف نیست بلکہ ظرافت، بذلہ سنجی، لطیفہ گوئی و بزم آرائی نیز جہتہای تشخیص اقبال است. (فاروقی، 1949: 17) در بعضی اشعار اقبال مہمترین مسائل جامعہ و سیاست را در پیرایہ ظرافت و طنز بیان کردہ است. (چشتی، 1956: 19) این ویژگی شعر بیشتر در کلام اردوی او می توان دید، مانند منظومہ اردو بعنوان "شیر اور خچر (شیر و قاطر)" (اقبال، 2007: 498) یک بخش است در بانگ درا، بعنوان "ظریفانہ". در این شعر اقبال نکات مختلف را بہ طور ظریفانہ بیان می کند. مثلاً:

شیخ صاحب بھی تو پردے کے کوئی حامی
مفت میں کالج کے لڑکے ان سے بدظن ہو
نہیں
وعظ میں فرما دیا کل آپ نے یہ صاف
"پردہ آخر کس سے ہو جب مرد ہی زن ہو
صاف
گئے"

(اقبال، 2007: 315).

ترجمہ: آقای شیخ ہم حامی پردہ (حجاب) نیست، نوجوانان دانشکدہ بدون علت از او ناراحت شدند. او ہم دیروز در وعظ خود فاش گفتہ است "پردہ از چہ کسی باید کرد کہ مردہا ہم دیگر زن شدہ اند" در یک مثال دیگر اقبال انحطاط اخلاقی جامعہ را نشان می دہد:

تہذیب کے مریض کو گولی سے فائدہ دفع مرض کے واسطے پل پیش کیجیے
 تھے وہ بھی دن کہ خدمت استاد کے عوض دل چاہتا تھا ہدیہ دل پیش کیجیے
 آیا زمانہ ایسا کہ لڑکا پس از سبق کہتا ہے ماسٹر سے "بل پیش کیجیے!"
 (اقبال، 2007: 317)

ترجمہ: این مریض تہذیب (نو) از دوا خوب می‌شود، باید او را قرص داد،
 آن ہم چه روزگاری بود کہ خواستیم در عوض خدمت استاد دل خود را ہدیہ کنیم،
 ولی الان روزی رسیدہ کہ پسر بعد از درس خواندن از استاد بعنوان حقوق می پرسد: "چند شد؟"
2-6: مناجات: در شعر اقبال مناجات منظوم برای کودکان و نوجوانان نیز وجود دارد. اقبال در نالہ‌های نیم
 شب و دعای سحر گاهی در حضور خداوند متعال دست دعا دراز می‌کند کہ بہ نونہالان ملت همان اوصاف-
 های ویژه پیران آنان بدہ. (عظیم، ندارد: 514) اقبال یک شاعر حساس بود. او ہمیشہ در فکر ملت خود بود و
 برای آنان دعا ہم می کرد. مثلاً منظومہ بعنوان "بچے کی دعا" (مناجات کودک) (اقبال، 2007: 66) کہ ماخوذ
 از شعر انگلیسی میتلدا بیتھم ایدوردز "Matilda Betham Edwards" بعنوان "A Child's Hymn" است
 (قریشی، 2004: 427) چنین دعا می کند:

مرے اللہ برائی سے بچانا مجھ کو نیک جو راہ ہو، اسی رہ پہ چلانا مجھ کو
 (اقبال، 2007: 66)

ترجمہ: ای خدا! مرا از بدی دور نگہدار، و ما را راہ نیکی نشان بدہ.
 منظومہ دیگر "دعا"، در مکتبہای پاکستان خواندن این دعا معمول است. اقبال در حضور حق التجا
 می کند کہ وضع مسلمانان بہتر شود. "طارق کی دعا" (مناجات طارق) مراد از طارق اینجا طارق بن زیاد فاتح
 اندلس است. نہ فقط عناوین بعضی از منظومہ ہا مربوط بہ مناجات است، در لایہ لای شعر دیگر منظومہ ہا
 ابیات دعاییہ نیز یافت می شود چنانکہ در یک منظومہ بنام "جاوید کے نام" (بنام جاوید) کہ اقبال موسوم بہ
 پسر جوان سال خود "جاوید اقبال" کردہ است. در این شعر او نوجوانان را درس "خودی" می دہد و دعا می
 کند:

حیا نہیں ہے زمانے کی آنکھ میں باقی خدا کرے کہ جوانی تری رہے بے داغ
 (اقبال، 2007: 443)

ترجمہ: دیگر حیا در چشم روزگار باقی نیست، خدا کند جوانی تو بی داغ بماند.

7-2: شعر پند او اندرز: بخش عمده کلیات اقبال مشتمل بر شعر پند و اندرز است مانند شکوه "، " جواب شکوه "، "جاوید کے نام" (بنام جاوید)، "ایک نوجوان کے نام" (بنام یک نوجوان)، "طالب علم" (دانشجو)، "جاوید سے"، "بڈھے بلوچ کی نصیحت بیٹے کو" (پند پیرمرد بلوچ به فرزندش)، "حکایت الماس و زغال" (اقبال، 1376: 120)، "حکایت شیر و شهنشاه عالمگیر رحمۃ الله علیه"، "حکایت بو عبید و جابان در معنی اخوت اسلامیہ" و "حکایت سلطان مراد و معمار در معنی مساوات"، "ابو اعلا معری"¹: مثلاً در "خطاب به جوانان اسلام" اقبال در پیغام حیات بخش خود، نوجوانان عصر خود را که آنان را "نژاد نو" می نامد مخاطب می کند. "خطاب به نوجوان اسلام"، اولین منظومه اقبال است که در آن اولین بار یک مسلم نوجوان را براه راست مخاطب کرده حرف دل خود به او گفته است.

کبھی اے نوجوان مسلم! تدبیر بھی کیا تو
نے؟

(اقبال، 207: 2007)

ترجمه: ای نوجوان مسلم! آیا تو هیچ وقت تدبیر کرده‌ای؟

اقبال در این منظومه برای نوجوانان آیین جهان گیری، جهان داری، جهان بانی و جهان آرای آبا و اجداد آنان را برای مثال آورده است. (عظیم، ندارد: 411) اسلوب شعر اقبال اسلوب یک مصلح است نه این که یک شاعر. یک حکایت جالب از شرف النساء بیگم در جاوید نامه هم آورده است که دختری بود جوان سال که با مثال آن اقبال نوجوانان را درس عفت مآبی و قرآن دوستی آموخت. (ریاض، 1988: 147)

2-8: شعر در وصف طبیعت: کودکان نزدیک به فطرت و طبیعت هستند، شعری که توصیف جالبی از طبیعت است دوست دارند و نقش این شعر حمایت از طبیعت و مبارزه با هر نوع آلودگی است (شاننرو، 1372: 205). اقبال شاعر طبیعت است. او طبیعت را بادقت مشاهده کرد و زیبایی‌های آن را با تعبیری به احساسات و زبان عواطف ثبت کرده است، مانند: "ابر کوہسار"، "ایک آرزو" (یک آرزو) (اقبال، 2007: بالترتیب 57، 78) که مأخوذ از شعر انگلیسی از سمونل راجرس "Saumuel Rogers" به عنوان "A Wish" است (قریشی، 2004: 434).

ج: ادبیات کودک و نوجوان اقبال در نصاب آموزش و پرورش پاکستان و ایران:

¹ ابو اعلا معری"، نام اصلی اش احمد بن عبدالله بن سلمان، شاعر نابینای عرب روشن دل عرب بود.

اقبال لاهوری در نصاب پاکستان:

در نصاب آموزشی اردو برای کودک و نوجوان در پاکستان شعر اقبال شامل درس است. تقریباً در هر سطح از سال چهارم دبستان تا دوازدهم سال تدریسی منظومه‌ها و غزلیات اقبال تدریس می‌شود. مثلاً در هر شماره سلسله کتب تدریسی اردو بعنوان "صریر خامه"² شعر اقبال دارد. کتابهای تدریسی تحت نظارت اقبال اکادمی، پاکستان یک سلسله کتب بعنوان "میرا اقبال"³ برای دانش آموزان از درجه چهارم تا هشتم ترتیب داده شده است. مقصود آن آشنایی کودکان به افکار اقبال است.

محمد یونس حسرت، حکایات اقبال را در دو جلد به شکل نثر جمع آوری کرده است. یک جلد دارای حکایات برای کودکان می‌اشد و دیگری برای نوجوانان. اگر از این کتاب منظومه‌های اقبال برای کودک و جوان بس شماری کنیم عده آن این طور کرده است:

عده منظومه برای کودکان در آثار مختلف اقبال: بانگ درا-5، بال جبرئیل-11، ضرب کلیم-3، ارمغان حجاز-6، پیام مشرق 4، و اسرار و رموز-6. تعداد منظومه‌ها برای نوجوانان در آثار مختلف چنین است چنین است: حکایات بانگ درا-19، حکایات بال جبرئیل=15، حکایات ضرب کلیم-18، حکایات ارمغان حجاز-17، حکایات پیام مشرق-30، حکایات اسرار و رموز-7، حکایات جاوید نامه-2.

اقبال لاهوری در نصاب ایران:

دکتر غلام علی حداد عادل، در مقدمه مجموعه‌ای به عنوان "اقبال لاهوری در کتابهای درسی جمهوری اسلامی ایران"، به این نکته اشاره می‌کند که اقبال در کتابهای آموزشی ایران جایگاه دارد و بازتاب شعر اقبال در این کتابهای آموزشی جمهوری اسلامی ایران دلیل بر آن است که آمال اقبال در ایران بخوبی تحقق یافته است. طبق این مجموعه سهم اقبال در این کتب درسی ایران از این قرار است، مانند:

- "بازگشت به خویشتن"، فارسی اول دبیرستان، صفحه 5-173، چاپ/63
- "دل چیبست"، متون ادب فارسی سال سوم، رشته فرهنگ و ادب، صفحه 2-41، چاپ/63
- "از خواب گران خیز"، متون ادب فارسی سال سوم رشته فرهنگ و ادب، صفحه 71-169، چاپ/63

². صریر خامه (کتب درسی از کلاس چهارم تا هشتم)، که در مکتب خانه های فدرال پاکستان تدریس می شود-

³. ، زبیر، میرا اقبال، ایجوکیشنل ریسورس دیولپمنت سینتر، طبع دوم 2008م-لاهور

- "ای اسیر رنگ!"، متون ادب فارسی سال سوم رشته فرهنگ و ادب، صفحه 171، چاپ/63
- "نه شرقی نه غربی"، فارسی سال چهارم دبیرستان، صفحه 4-73، چاپ/63
- "مومن خود، کافر افرنگ شو"، فارسی سال چهارم دبیرستان، صفحه 5-74، چاپ/63
- "محمد اقبال لاهوری"، "میلاد آدم"، "قرآن"، "ای جوانان عجم"، تقلید از غرب"، "مقام مصطفی(ص)"، تاریخ ادبیات سال چهارم دبیرستان رشته فرهنگ و ادب، صفحه-116، چاپ/63
- "محمد اقبال لاهوری"، فارسی سال سوم دوره راهنمایی، صفحه 7-76، چاپ/63
- "اقبال لاهوری"، فارسی سال اول دبیرستان، صفحه 21-118، چاپ /63.

چند کتاب دیگر که در ایران چاپ شده برای آموزش پرورش کودک و جوانان یک اقدام قبال ستایش می باشد، مانند:

1. **برگزیده شعرهای اقبال لاهوری** : کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ایران کتاب مشتمل بر شعر برگزیده اقبال لاهوری برای گروه سنی د، گروه سنی 5، منتشر کرده است. این کتاب مشتمل بر 76 صفحه است. (<https://vizmarket.ir/product/>)
2. **گزیده شعرهای اقبال لاهوری**: این کتاب مشتمل بر 360 صفحه، کتاب در برگزیده حدود 1800 بیت از شعرهای فارسی محمد اقبال لاهوری، شاعر اندیشمند شبه قاره‌ای هند، است. شعرها براساس نظم الفبایی پایانی ابیات مرتب شده‌اند. ویژگی‌های دیگری چون شرح لغات و عبارات دشوار، نشانه‌گذاری، اعراب‌گذاری، رسم‌الخط صحیح، چاپ پاکیزه و قطع مناسب، کتاب را برای جوانان علاقه‌مند به شعر پارسی قابل استفاده‌تر کرده است. مقدمه‌ای مفصل و انتقادی از زندگی، اندیشه و آثار شاعر نیز ضمیمه کتاب است که می‌تواند برای شروع آشنایی با اقبال مفید باشد (<https://booktabmarket.com>).

نتیجه گیری:

از این بررسی جایگاه اقبال در حوزه ادبیات کودکان و نوجوانان روشن می شود و به اعتماد می توان گفت که اقبال "شاعر کودک و نوجوان" نیز است چون شعر او نه فقط در کمیت بیشتر است بلکه در کیفیت هم پر ارزش است. و برای شناخت بیشتری او به این عنوان لازم است که شعر او برای کودک و جوان به دیگر زبانهای جهان شناخته شود؛ چون آشنا شدن اطفال با گنجینه ادبیات خارجی خیلی مهم است. کشورهای

در حال توسعه مانند ایران و پاکستان می‌توانند رابطه‌ای صحیح، واقعی و عمیق با یکدیگر برقرار نمایند. چون این کشورها تحت ستم و استعمار شده‌ای هستند که از نظر اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی وجوه اشتراک بسیاری با یکدیگر دارند. (رضوی، 1372: 113-114) فقر اقتصادی وجه اشتراک اصلی مردم این کشورهاست. متأسفانه در این زمینه بویژه از پاکستان تراجم کتابهای زیادی به فارسی در دست نیست. نقش مترجمان محلی در این مرحله بسیار کارساز است. با همکاری دست اندرکاران شورای ادبیات کودک شعر مناسب اقبال را انتخاب و به فارسی ترجمه نمایند. چهره شیخ سعدی در ادبیات کودک اردوی پاکستان معروف است بویژه حکایات سعدی برای درس اخلاقی جزو نصاب آموزشی کودکان است. در آخر مجدداً برای توجه شورای کتاب کودک ایران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان ایران، و سایر مراکز فرهنگی چون ایکو، پیشنهاد می‌شود که برای این کار لزوم نشستهایی با مترجمان برای تبادل نظر در این زمینه ضروری می‌دانم.

منابع و مآخذ:

- ## آزاد، اسداللہ، 1372ش، چرا برای کودکان می نویسم؟، 17 مقاله درباره ادبیات کودکان، تنظیم کننده، معصومه سهراب، تهران، شورای کتاب کودک
- ## آزاد، جگن نات، 1983م، محمد اقبال: ایک ادبی سوانح حیات، دہلی، مدرن پبلشنگ ہاؤس
- ## اقبال، محمد، (1396ش)، گزیدہ شعرهای اقبال لاہوری، ترجمہ شہرام رجب زادہ، تہران: ناشر قدیانی، (<https://booktabmarket.com>).
- ## اقبال، محمد، 2006م، کلیات باقیات شعر اقبال، مرتبہ صابر کلروی، طبع اول، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان،
- ## اقبال، محمد، اقبال لاہوری، برگزیدہ شعرهای اقبال لاہوری، ایران، انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، (<https://vizmarket.ir/product/>)
- ## اقبال، محمد، 2007م، کلیات اقبال (اردو)، طبع ہشتم، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان
- ## اکرام، سید محمد اکرم، 1982م، اقبال در راہ مولوی، چاپ اول، لاہور، اقبال اکادمی
- ## چشتی، یوسف سلیم، 1956م، شرح بانگ درا، لاہور، مکتبہ تعمیر انسانیت
- ## حسرت، محمد یونس، 2006م، حکایات اقبال (بچوں کے لیے)، طبع اول، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان
- ## حسرت، محمدیونس، (2006م)، حکایات اقبال: (نوجوانوں کے لیے)، طبع اول، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان
- ## حسین شیخ، زبیر، 2008م، میرا اقبال، لاہور، ایجوکیشنل ریسورس دیولپمنٹ سینٹر، (<https://dawahbooks.com.pk/product/mera-igbal-series-urdu>)
- ## ریاض، محمد، 1988م، جاوید نامہ: تحقیق و توضیح، طبع اول، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان،
- ## زیب النساء، 2006ء، "بچوں کا ادب"، دائرۂ معارف اقبال، جلد اول، طبع اول، شعبۂ اقبالیات، دانشگاه پنجاب، لاہور، دانشکدہ اورینٹل لاہور

##. سروش، احمد، 1376ش، کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری، چاپ هفتم، تهران، انتشارات کتابخانه سنائی

##. سعادت، اسماعیل، 1384ش، دانشنامه زبان و ادب فارسی، جلد اول، به سرپرستی حسن انوشه، تهران، فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی

##. شاننرو، ژاک، 1372ش، نقش شعر در زندگی اطفال زمان ما، ترجمه و تلخیص لیلی ایمن، 17 مقاله درباره ادبیات کودکان، تنظیم کننده، معصومه سهراب، تهران، شورای کتاب کودک
##. شریف، عباس یمنی، 1372ش، شعر کودکان و نوجوان، 17 مقاله درباره ادبیات کودکان، تنظیم کننده، معصومه سهراب، تهران، شورای کتاب کودک

##. صفیاری، شهین دخت مقدم، 1985م، جاویدان اقبال، جلد دوم، لاهور، انتشارات اقبال اکادمی
##. عادل، غلام علی حداد، 1363ش، اقبال لاهوری در کتابهای درسی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ایران، وزارت آموزش و پرورش
##. عظیم، وقار، سال چاپ ندارد، اقبال اور نژاد نو، جشن نامه اقبال، مرتبه دکتر عبادت بریلوی، لاهور، دانشکده اورینتل

##. فاروقی، محمد طاهر، 1949ء، سیرت اقبال، لاهور، قومی کتابخانه
##. فریدنی، محمد حسین مشایخ، 1370ش، نوای شاعر فردا، چاپ دوم، تهران، انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی

##. قریشی، اکبر حسین، 2004م، مطالعه تلمیحات و اشارات اقبال، طبع دوم، لاهور، اقبال اکادمی پاکستان

##. قریشی، عامر وحید، 2015م، صریر خامه (کتاب درسی از کلاس چهارم تا هشتم)، لاهور، الانید بک سنتر

##. ماچادو، آنا ماریا، 1372ش، چرا برای کودکان می نویسم؟، مترجم: دکتر اسدالله آزاد، 17 مقاله درباره ادبیات کودکان، تنظیم کننده، معصومه سهراب، تهران، شورای کتاب کودک
##. مطلق، بهمن نامور، 1392ش، در آمدی در اسطوره شناسی، انتشارات تهران، سخن
##. معتمدی، ناهید، 1395ش، مقاله: شعر بازی و شعر بازی/ نگاهی به آثار سه شاعر کودک،

<http://www.yamininejad.com/fa/>

##. مقتدری، محمد تقی، 1326ش، اقبال: متفکر و شاعر اسلام، مشهد، آستان قدس رضوی

- ##. منور، محمد، 1987م، *غزل فارسی علامه اقبال*، ترجمه، دکتر شهین دخت مقدم صفیاری، چاپ اول، لاهور، اقبال اکادمی پاکستان
- ##. موتیاشو، ایگور، 1372ش، *کودک امروزی و تمایل او به مطالعه*، آتش جعفر نژاد، 17 مقاله درباره ادبیات کودکان، تنظیم کننده، تهران، معصومه سهراب، شورای کتاب کودک